

Witold Matwiejczyk, *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871–1933. Struktury i ludzie* (Źródła i Monografie. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, nr 511), Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2020, ss. 743, ISBN 978-8-373-06962-6.

W ostatnich dziesięcioleciach badania nad *preußische Polenpolitik* w okresie zaborów, dynamicznie rozwijane przez historyków polskich, niemieckich i amerykańskich zwłaszcza w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., znacznie osłabły. Koncentrowano się w nich przede wszystkim na zagadnieniach polityki językowej i szkolnej oraz polityki kolonizacyjnej rządu pruskiego na ziemiach polskich. Analizowano głównie podstawy prawne polityki władz pruskich wobec Polaków, ustawy sejmiku pruskiego, rozporządzenia rządu itd., mające przyspieszyć germanizację ludności polskiej i integrację zaanektowanych ziem polskich z rdzennym terytorium monarchii Hohenzollernów. W niewielkim natomiast stopniu obejmowano badaniami kluczowe zagadnienia pruskiej praktyki rządzenia, kadry urzędnicze, zadania, struktury organizacyjne i działalność policji w zaborze pruskim, na które zwróciłem uwagę w opublikowanym przed prawie ćwierćwieczem artykule¹. Liczące 743 stron dzieło lubelskiego historyka Witolda Matwiejczyka jest drugą, po książce Christiana Myschora, monografią wypełniającą lukę w stanie badań². Wyróżnia się gruntowną podstawą źródłową, bogatą warstwą faktograficzną i wartką, chociaż w niektórych częściach zbyt rozwlekłą, narracją.

W celu udzielenia możliwie pełnej odpowiedzi na dwa podstawowe pytania badawcze: kiedy i w jakich okolicznościach powstały odrębne struktury pruskiej policji politycznej do wyłącznej inwigilacji społeczeństwa polskiego oraz czy i w jakim stopniu zmieniały się formy organizacyjne i metody działania teże policji w dwóch różnych systemach ustrojowo-politycznych, a mianowicie w Cesarstwie Niemieckim przed 1918 r. i w Republice Weimarskiej, autor przeprowadził szerokie badania w czterech archiwach niemieckich (Bundesarchiv, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz i Landesarchiv w Berlinie, Landesarchiv Nordrhein-Westfalen w Münster) oraz w pięciu polskich archiwach państwowych (w Poznaniu, Gdańsku, Katowicach, Opolu i Wrocławiu), w których wnikliwie przebadał najważniejsze dla podjętego tematu zespoły akt pruskich ministerstw oraz naczelnych prezydiów, prezydiów policji i lokalnych instytucji administracji państwowej. W sumie przestudiował około 250 tomów akt, nierzadko trudnych do odczytania. Wykorzystał również drukowane

¹ Witold MOLIĆ, *Die preußische Polenpolitik im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Überlegungen zu Forschungsstand und -perspektiven*, [in:] *Nationalen Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik in Deutschland im 19. Jahrhundert*, hrsg. v. Hans Henning HAHN, Peter KUNZE, Berlin 1999, s. 36, DOI: <https://doi.org/10.1524/9783050075877.29>.

² Christian MYSCHOR, *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznaniu 1871–1918*, Poznań 2014.

przeglądy prasy polskiej: *Gesamtüberblick über polnische Tagesliteratur* (1892–1918) i *Gesamtüberblick über polnische Presse* (1919–1932), będące rezultatem działalności pruskiej policji politycznej. Niewiele monografii dotyczących *preußische Polenpolitik* opiera się na tak solidnej podstawie źródłowej. Zastrzeżenia wzbudza jednakże dział w bibliografii: „Tytuły wykorzystanych archiwalnych gazet i czasopism”, zawierający wykaz 48 polskich i niemieckich periodyków, na teksty z których autor w przypisach się nie powołuje. Należało podać, że są to wycinki z prasy polskiej i ich tłumaczenia, przechowywane w aktach archiwalnych.

Zakresem chronologicznym książka obejmuje długi, ponad 60-letni okres trwania Cesarstwa Niemieckiego i Republiki Weimarskiej. Wybór obydwu cesur chronologicznych: początkowej i końcowej został przekonująco uzasadniony we wstępie. Niemniej cesura początkowa, czyli 1871 r., budzi pewne wątpliwości, gdyż zorganizowaną kontrolę policyjną polskiego ruchu narodowego rozpoczęto wcześniej (w 1867 r. systematyczny nadzór treści „Zwiastuna Górnosląskiego”). Pożądane byłoby, jak sądzę, odchodzenie od utrwalonego w historiografii, zwłaszcza w publikacjach z zakresu historii społecznej i przemian kulturowych, stosowania cesur z dziejów politycznych. Podobne uwagi nasuwa zakres terytorialny monografii, obejmujący trzy pruskie prowincje wschodnie: Poznańskie, Prusy Zachodnie i Śląsk oraz największe skupiska polskiego wychodźstwa w Niemczech, w aglomeracji berlińskiej i Zagłębiu Ruhry. Wątpliwości może budzić pominięcie Prus Wschodnich, które autor uzasadnia nieutworzeniem odrębnych struktur policyjnych do kontrolowania polskiej mniejszości w tej prowincji. Istniejące w niej polskie towarzystwa, zebrania i wychodzące polskie czasopisma nadzorowali kolejni komisarze policyjni urzędujący w Toruniu, których czynności omawia w podrozdziałach poświęconych organizacji i funkcjonowaniu policji politycznej w prowincji Prusy Zachodnie.

Zaskakująco narracja w obszernym wstępie rozpoczyna się od długich (obejmujących dziesięć stron) wywodów autora na temat policji w systemie administracyjnym Królestwa Prus. Dopiero w kolejnych fragmentach została omówiona literatura przedmiotu, założenia i cele pracy oraz stan zachowanych źródeł, w którym jednakże nie scharakteryzowano specyfiki policyjnych materiałów źródłowych. W rozdziale pierwszym autor opisuje początki i rozwój policji politycznej w Prusach od jej powstania w 1808 aż do 1870 r., w tym centralne instytucje policji politycznej oraz dyrekcję policji w Poznaniu i jej rolę w procesie kontroli i inwigilacji społeczeństwa polskiego od początku XIX w. Moim zdaniem rozważania rozpoczynające wstęp powinny być umieszczone w rozdziale pierwszym, który w ten sposób zyskałby na spójności, a cała praca – na przejrzystości. We wstępie wystarczyłoby krótkie uzasadnienie wyboru tematu książki.

Zasadnicza część pracy, składająca się z czterech rozdziałów, również została usystematyzowana według kryterium chronologiczno-rzeczowego. W rozdziale drugim, obejmującym okres od zjednoczenia Niemiec do dymisji kanclerza Bismarcka w 1890 r., W. Matwiejczyk omawia tworzenie i funkcjonowanie doraźnych struktur policji politycznej w Poznaniu, Bytomiu i Toruniu, mających za zadanie kontrolowanie aktywności społecznej i politycznej Polaków w Poznańskim, na Górnym Śląsku i w Prusach Zachodnich. W trzecim rozdziale ukazuje rozbudowę prowizorycznego systemu do trwałych struktur instytucjonalnych w latach 1890–1914, które organizo-

wały i przeprowadzały kontrolę polskiej prasy i aktywności organizacyjnej (stowarzyszeń, wieców i zgromadzeń) w pruskich prowincjach wschodnich i Zagłębiu Ruhry. Rozdział czwarty przynosi interesujący opis szczególnej funkcji pełnionej przez pruską policję polityczną wobec polskiej mniejszości w okresie pierwszej wojny światowej. Po omówieniu objęcia polskiej prasy wojskową cenzurą prewencyjną i znacznego zmniejszenia się działalności organizacyjnej i stowarzyszeniowej polskiej ludności w pierwszych tygodniach wojny autor koncentruje się tutaj na ukazaniu zakulisowej rywalizacji między instytucjami Rzeszy a pruskim Ministerstwem Spraw Wewnętrznych o kontrolę nad wojennym wymiarem *Polenpolitik*. W ostatnim rozdziale przedstawia na tle zmian reorganizacyjnych w pruskim Ministerstwie Spraw Wewnętrznych działalność policji politycznej wobec polskiej mniejszości w okresie Republiki Weimarskiej.

Osiągnięciem naukowym Witolda Matwiejczyka jest zrekonstruowanie stopniowego rozwoju i profesjonalizacji struktur policji politycznej od powołania na początku lat siedemdziesiątych XIX w. dla doraźnych potrzeb pojedynczych komisarzy w Bytomiu i Toruniu do reorganizacji systemu policyjnej kontroli ruchu polskiego w całym państwie pruskim w latach 1909–1910; powołania w jego ramach przy utworzonym w 1909 r. nowym prezydium policji w Bochum Centrali Nadzoru Ruchu Polskiego w Nadreńsko-Westfalskim Okręgu Przemysłowym (kontrolującej ruch polski w Nadrenii, Westfalii, Hanowerze, Hesji, Szlezwiku-Holsztynie, wolnych miastach Bremie, Hamburgu i Lubece) oraz przekształcenia jednostek policji w podobne Biura Nadzoru Spraw Polskich w Poznaniu (sprawującego nadzór nad ruchem polskim w prowincji poznańskiej, prowincji pomorskiej oraz Prusach Zachodnich i Prusach Wschodnich), Bytomiu (obejmującego swym zasięgiem całą prowincję śląską) i w Berlinie (rozciągającym swoją działalność na stolicę państwa oraz Brandenburgię i Saksonię). Podtytuł informuje atoli, że tematem książki są nie tylko struktury policji politycznej, lecz także jej urzędnicy. Jeszcze w 1914 r. tworzyli oni niewielką grupę, liczącą około 45 osób (27 w Poznaniu, 6 w Bytomiu, 5 w Bochum, około 5 w Berlinie i 2 w Prusach Zachodnich), których połowa wykonywała prace biurowe. W przebadanych zespołach archiwalnych autor odnalazł jednakże akta osobowe zaledwie dwóch urzędników. Nie mógł więc – jak stwierdza we wstępie – „odtworzyć przybliżonego choćby obrazu propogograficznego badanej grupy urzędników policji politycznej zajmujących się inwigilacją społeczeństwa polskiego”, gdyż w końcu 1918 i na początku 1919 r. zniszczono akta personalne agentów i pracowników policji politycznej (s. 36). Starał się jednakże wykorzystać materiały dokumentujące działania pojedynczych urzędników policyjnych i w ten sposób ukazać aktywność całej grupy. Badacz jednakże skupił się za nadto na opisie jednostkowych przypadków, a mógł szerzej scharakteryzować cechy wspólne policjantów od spraw polskich i tym samym wzmocnić swoje trafne konstatacje, że mieli oni ogromny wpływ na decyzje polityczne podejmowane przez pruską administrację na wszystkich szczeblach. Do zajmowania tak kluczowej pozycji nie predysponowały ich ani wiedza, ani też doświadczenie zawodowe. Zawdzięczali ją swojemu pochodzeniu z terenów polsko-niemieckiego pogranicza narodowego, językowego i religijnego, świetnej znajomości języka polskiego oraz bezwzględnej lojalności służbowej i politycznej wobec prowadzonej przez rząd pruski *Polenpolitik*. Dzięki tym cechom i zaletom można było – jak pokazują przykłady Heinricha Rexa i Fritza

Goehrkego – zrobić kariery w pruskiej policji, mimo braków w formalnym wykształceniu.

Najważniejszym zadaniem i efektem pracy wspomnianych Biur Nadzoru Ruchu Polskiego było – obok kontrolowania polskich stowarzyszeń – wydawanie tygodniowych tłumaczeń z prasy polskiej, które w formie drukowanych tygodników dostarczano do wszystkich urzędów szczebla ministerialnego i prowincjonalnego. Siłą rzeczy w narracji W. Matwiejczyka dominuje więc tematyka związana z nadzorowaniem polskiego piśmiennictwa, najlepiej zresztą udokumentowana. Niewiele dowiadujemy się natomiast o organizacji pracy operacyjnej, metodach inwigilacji i tajnych współpracownikach urzędników policyjnych. Dysproporcja ta wynika ze stanu zachowanych materiałów źródłowych i praktyki ich wytwarzania oraz celowego zniszczenia w 1918 i pierwszych miesiącach 1919 r. kompromitujących pruską policję wielu akt, w tym przede wszystkim akt personalnych agentów i pracowników policji politycznej oraz akt dotyczących struktury, organizacji i podziału kompetencji w poszczególnych wydziałach dyrekcji policji. Komisarze policyjni nie rejestrowali nazwisk i doniesień swych tajnych współpracowników i agentów.

„Nierównomiernością materiału źródłowego” uzasadnia autor „dysproporcje w treści poszczególnych rozdziałów i poruszanych w nich zagadnień” (s. 35). Wynikają one także ze zbyt drobiazgowego i rozwlekłego omówienia problematyki, co do której zachowały się obszerne materiały, jak przykładowo działalności urzędującego w Toruniu w trybie nadzwyczajnym komisarza Heinricha Rexa, kontroli „Katolika” i początków policyjnego nadzoru nad „ruchem polskim” na Górnym Śląsku w latach 1869–1890 czy cenzury polskiej prasy w okresie pierwszej wojny światowej. Natomiast ważne zagadnienia mające ubogą dokumentację są omówione w mniejszym zakresie. Różnice najbardziej widoczne są w rozdziale drugim. Działalność pruskiej policji politycznej i nadzorowanie przez nią ruchu polskiego w latach 1870–1890 w Poznańskim Witold Matwiejczyk omawia tylko na 33 stronach, na Górnym Śląsku aż na 76, a w Prusach Zachodnich na 80 stronach. Niedosyt wywołuje zwłaszcza lektura podrozdziałów poświęconych dyrekcji policji w Poznaniu (podniesionej później do rangi prezydium), która od lat trzydziestych XIX w. – jak słusznie podkreśla autor – odgrywała kluczową rolę w systemie policyjnego kontrolowania i inwigilowania społeczeństwa polskiego. Zachowały się co prawda dotyczące tej dyrekcji tylko nieliczne „akta organizacyjne”, ale całościowa analiza przechowywanego w Archiwum Państwowym w Poznaniu zespołu aktowego umożliwiłaby moim zdaniem szersze scharakteryzowanie jej działalności.

Podobnie w ostatnim rozdziale książki Witold Matwiejczyk opisuje reorganizację pruskiej policji w okresie Republiki Weimarskiej. Narracja jest, zwłaszcza w pierwszym podrozdziale, zbyt drobiazgową i co za tym idzie – niełatwą w lekturze, przynosi atoli ważne ustalenia badawcze. Na podstawie wnikliwie wykorzystanych źródeł (głównie z Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie i Landesarchiv Nordrhein-Westfalen w Münster) oraz literatury przedmiotu autor ukazuje uproszczenie i scentralizowanie, z zachowaniem ciągłości kadr i metod działania, „struktury” policji politycznej, przez utworzenie jednego Centralnego Biura Nadzoru Polaków przy prezydium policji w Berlinie. Opierało ono swoją działalność na starych kadrach urzędniczych oraz stosowało metody i realizowało cele wypracowane już w końcu XIX w. Kierował nim aż do końca Republiki Weimarskiej Fritz Goehrke. W swoich rozwa-

zaniach autor trafnie konstatuje, że Polaków objęto wówczas wzmoczoną i scentralizowaną kontrolą policyjną. Było to tym bardziej zadziwiające, że nowe elity polityczne wywodzące się z partii socjaldemokratycznej, pomne na własne prześladowania w poprzednim okresie, deklarowały przestrzeganie praw obywatelskich. Mimo zupełnie nowych, demokratycznych podstaw tworzącej się republiki kontynuowanie pracy przez F. Goehrkego i jego zespół urzędników z wydziału politycznego poznańskiej policji w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych musiało „skutkować prostym przedłużeniem starych mechanizmów myślenia i działania w zakresie kontroli społeczeństwa polskiego” (s. 577). Ukazanie restrukturyzacji i funkcjonowania pruskiej policji politycznej oraz nadzorowania przez nią polskiej mniejszości także w okresie Republiki Weimarskiej zwiększyło zatem walory poznawcze recenzowanej książki.

Wskazane braki i niedostatki nie kwestionują mojej wysokiej oceny monografii Witolda Matwiejczyka. Jest ona owocem sumiennych badań archiwalnych i wyróżnia się dużymi walorami poznawczymi. Autor wykazał się rzadką umiejętnością krytycznej i wnikliwej analizy trudnych do odczytania akt niemieckojęzycznych w piśmie neogotyckim. W swoich rozważaniach przekonująco dowiódł, że dla żadnej grupy poza Polakami nie stworzono do 1933 r. odrębnych struktur policji politycznej. Żadna z innych mniejszości narodowych oraz grup społecznych nie była też poddana tak systematycznej i kompleksowej kontroli policji politycznej przez prawie 50 lat istnienia Cesarских Niemiec i przez 13 lat istnienia Republiki Weimarskiej.

Witold Molik*

 <https://orcid.org/0000-0002-2798-6303>

BIBLIOGRAFIA

- Molik, Witold. “Die preußische Polenpolitik im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Überlegungen zu Forschungsstand und -perspektiven.” In *Nationalen Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik in Deutschland im 19. Jahrhundert*, edited by Hans Henning Hahn and Peter Kunze, 24–51. Berlin: Akademie Verlag, 2014. <https://doi.org/10.1524/9783050075877.29>.
- Matwiejczyk, Witold. *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871–1933. Struktury i ludzie*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2020.
- Myschor, Christian. *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznaniu 1871–1918*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014.

* Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

 witmol@amu.edu.pl